УДК 304.4 (045)

В. М. Слома,
кандидат юридичних наук,
доцент

ПРАВО НА ЖИТТЯ ЯК ОСОБИСТЕ НЕМАЙНОВЕ ПРАВО ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ

У статті досліджується право на життя як основне немайнове право фізичної особи. Автором проаналізовані різні наукові погляди щодо даного питання, а також положення вітчизняних та міжнародних нормативно-правових актів.

Ключові слова: життя, право на життя, зміст права на життя, смерть, еутаназія.

Відповідно до ст. 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Життя людини виступає об'єктом правової охорони, оскільки саме держава повинна створювати механізми, які б максимально захищали життя від будь-яких посягань.

Є.С. Резнік розглядає життя як сукупність біохімічних процесів, які протікають в організмі, визначають його розвиток, розмноження, харчування, відносини з зовнішнім середовищем, яка виникає в момент появи ембріона і припиняється у момент загибелі всього головного мозку (смерть головного мозку) [1, с. 10].

Проблеми права людини на життя досліджувались М.М. Малеїною, Є.С. Резнік, З.В. Ромовською, О.Г. Роговою, А.В. Соловйовим, Р.О.Стефанчуком та ін.

Вперше право на життя було проголошено у ст. 3 Загальної декларації прав людини 1948 р., відповідно до якої кожна людина має право на життя, свободу та особисту недоторканність.

Наступним міжнародним актом, який розширив зміст права на життя є Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. Відповідно до ст. 2 Конвенції право кожного на життя охороняється законом. Нікого не може бути умисно позбавлено життя інакше ніж на виконання смертного вироку суду, винесеного після визнання його винним у вчиненні злочину, за який закон передбачає таке покарання.

Позбавлення життя не розглядається як таке, що вчинене на порушення цієї статті, якщо воно є наслідком виключно необхідного застосування сили: a) для захисту будь-якої особи від незаконного насильства; b) для здійснення законного арешту або для запобігання втечі особи, яку законно тримають під вартою; c) при вчиненні правомірних дій для придушення заворушення або повстання.

Право на життя закріплюється також у Міжнародному пакті про громадянські та політичні права (1966 р.). У ст. 6 Пакту закріплено, що право на життя є невід'ємне право кожної людини. Це право охороняється законом. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. В країнах, які не скасували смертну кару, смертні вироки можуть виноситися тільки за найтяжчі злочини відповідно до закону, який діяв під час вчинення злочину і який не суперечить постановам цього Пакту і Конвенції про запобігання злочинові геноциду і покарання за нього. Це покарання може бути здійснене тільки на виконання остаточного вироку, винесеного компетентним судом.

У ст. 6 Конвенції про права дитини 1989 р. закріплено, що держави-учасниці визнають, що кожна дитина має невід'ємне право на життя.

Відповідно до ст. 2 Конвенції Співдружності Незалежних Держав про права та основні свободи людини (1995 р.) право кожної людини на життя охороняється законом. Ніхто навмисно не може бути позбавлений життя. Смертна кара, доки вона не відмінена, може застосовуватись тільки за вироком суду за особливо тяжкі злочини.

В Україні вперше на законодавчому рівні право на життя було закріплене у Конституції України, відповідно до ст. 27 якої кожна людина має невід'ємне право на життя. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави – захищати життя людини. Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань.

Право на життя є одним із невід'ємних прав людини. Без дотримання цього права всі інші права не мають цінності та корисності для людини.

Зміст права людини на життя, закріплений у Конституції України, конкретизовано у ЦК

України. У главі 21 ЦК України «Особисті немайнові права, що забезпечують природне існування фізичної особи» перша стаття присвячена саме праву на життя. Зокрема, у ст. 281 ЦК України закріплено, що фізична особа має невід'ємне право на життя. У даній статті закріплені також гарантії права на життя. Разом з тим, норми цієї статті не містять визначення права людини на життя.

Варто зазначити, що серед науковців теж немає єдності думок щодо визначення поняття «право на життя».

Так, Н.В. Кальченко зазначає, що право на життя – це природна, невід'ємна від людини можливість захисту недоторканності життя і свободи розпорядження нею, гарантована нормами внутрішнього законодавства і міжнародно-правовими актами [2, с. 75].

Подібної позиції притримується і Г.Б. Романовський, який зазначає, що право на життя є основним правом людини, закріпленим як основними міжнародними документами у сфері прав людини, так і національними конституціями [3, с. 79].

О.Г. Рогова вказує, що право людини на життя – це свобода людини безпосередньо реалізовувати можливості, які вона має внаслідок своєї належності до виду Homo sapience, та задовольняти необхідні сутнісно-якісні біологічні, соціальні, духовні, економічні та інші потреби, неподільні із самою людиною, що об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку людства і мають бути всезагальними [4, с. 13].

Варто погодитись з О. Малиновським, який зазначає, що право на життя в широкому сенсі – це не просто право на те, щоб жити, щоб людину ніхто не зміг насильно позбавити життя (що само собою зрозуміло), а це право на те, щоб жити вільно, мирно, нормально. Іншими словами право на життя – це право на гідне людське існування, що включає цілий ряд так званих суміжних прав (на освіту, на охорону здоров'я, на свободу від принизливого або нелюдяного звернення, на пошану до приватного і сімейного життя [5, с. 54].

Отже, право людини на життя є невід'ємним правом фізичної особи, яке забезпечує її природне існування та захищене міжнародними та національними нормативно-правовими актами.

Право на життя розглядається у двох значеннях: об'єктивному та суб'єктивному. В об'єктивному значенні дане право являє собою сукупність правових норм, що регулюють відповідні суспільні відносини. У свою чергу, в суб'єктивному розумінні право на життя повинно розглядатись як така, що випливає з природи людини, міра свободи індивіда визначати у своїх інтересах власну поведінку зі збереження та розпорядження життям, яка складає зміст правовідношення, об'єктом якого є життя, а також вимагати від третіх осіб визначеної поведінки або утримання від неї [1, с. 13].

Розглядаючи право на життя, варто звернути увагу на те, що спірним є питання моменту виникнення даного права, а саме: право на життя виникає з моменту зачаття чи з моменту народження? Усі існуючі погляди з даного питання у своїй сукупності Р.О. Стефанчук поділяє на дві основні концепції, які умовно називає «ембріональна» та «натусіальна». Ембріональна концепція виходить з того, що право людини на життя виникає до моменту народження. Натусіальна концепція ґрунтується на тому, що пов'язує момент виникнення права на життя із моментом народження фізичної особи [6, с. 274-278].

Для вирішення даного питання необхідно проаналізувати положення нормативно-правових актів. Відповідно до ст. 6 Закону України «Про охорону дитинства» кожна дитина має право на життя з моменту визначення її живонародженою та життєздатною за критеріями Всесвітньої організації охорони здоров'я. Також у ст. 25 ЦК України зазначено, що цивільна правоздатність фізичної особи виникає в момент її народження. Разом з тим, у цій же ст. 25 ЦК України зазначено, що у випадках, встановлених законом, охороняються інтереси зачатої, але ще ненародженої дитини. Слід зазначити, що дане положення стосується спадкових відносин. Проте, зі змісту даної статті не випливає, що право на життя виникає у фізичної особи з моменту зачаття. Про це свідчить і ст. 1222 ЦК України, відповідно до якої спадкоємцями за заповітом і за законом можуть бути фізичні особи, які є живими на час відкриття спадщини, а також особи, які були зачаті за життя спадкодавця і народжені живими після відкриття спадщини. Тобто саме з моменту народження фізична особа може реалізувати весь комплекс прав, пов'язаних із прийняттям спадщини.

Крім того у національному законодавстві відсутня кримінальна відповідальність за проведення абортів, адже у випадку наділення плоду правом на життя, такі дії повинні були б прирівнюватись до вбивства. Можливість штучного переривання вагітності передбачена і ч. 6 ст. 281 ЦК України. А якби право на життя виникало з

моменту зачаття, то дана норма суперечила б нормі ч. 2 ст. 281 ЦК України, відповідно до якої фізична не може бути позбавлена життя.

Аналогічну думку щодо того, що плід не наділений жодними суб'єктивними правами висловив Європейський Суд з прав людини 8 липня 2004 р. у справі «Во проти Франції». На думку Суду, потенціал і здатність ембріона людини стати людиною вимагають його захисту в ім'я людської гідності, однак це не вимагає розглядати його як людину, котрій належить право на життя у сенсі ст. 2 Конвенції [7, с. 75].

Отже, законодавчим моментом виникнення права на життя вважається саме момент народження дитини. Це пов'язано з тим, що реалізовувати свої права може лише жива людина. Тобто момент народження дитини повинен бути пов'язаний саме з моментом її живонародження. Відповідно до п 2.1. Інструкції Міністерства охорони здоров'я України з визначення критеріїв перинатального періоду, живонародженості та мертвонародженості живонародження – є повне вигнання або витягнення продукту зачаття з організму матері незалежно від тривалості вагітності, який після такого відокремлення дихає або виявляє інші ознаки життя, такі як: серцебиття, пульсація пуповини або відповідні рухи довільної мускулатури незалежно від того, перерізана пуповина чи ні, чи відшарувалась плацента. Кожен продукт такого народження вважається живонародженим.

Моментом припинення права на життя є момент смерті. У Сіднейській Декларації стосовно смерті 1968 р. зазначено, що складність полягає в тому, що смерть це поступовий процес на клітинному рівні і тканини мають різну здатність чинити опір кисневій недостатності. Проте клінічна зацікавленість полягає не в збереженні окремих клітин, а в збереженні життя людини. Тому фіксування смерті різних клітин і органів не так важливе порівняно з переконанням, що ці процеси невідворотні, які б способи реанімації не застосовувались. Важливо визначити незворотне припинення всієї діяльності головного мозку.

Подібне положення міститься і у ст. 15 Закону України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів», відповідно до якої людина вважається померлою з моменту, коли встановлена смерть її мозку. Смерть мозку означає повну і незворотну втрату всіх його функцій. Момент смерті мозку може бути встановлено, якщо виключені всі інші можливі за даних обставин причини втрати свідомості та реакцій організму.

Відповідно до Інструкції щодо констатації смерті людини на підставі смерті мозку, затв. Наказом Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження нормативно-правових документів з питань трансплантації» від 29.09.2000 р. № 226 смерть мозку – повне та незворотне припинення всіх його функцій, які реєструються при серці, що працює, та примусовій вентиляції легенів. Смерть мозку прирівнюється до смерті людини. До комплексу клінічних критеріїв, присутність яких обов'язкова для встановлення діагнозу смерті мозку Інструкція відносить такі: повна та стійка відсутність свідомості (кома); атонія всіх м'язів; відсутність реакції на великі больові подразнення в зоні тригемінальних точок та будь-яких інших рефлексів, що замикаються вище шийного відділу спинного мозку; відсутність реакції зіниць на пряме яскраве світло, при цьому повинно бути відомо, що ніяких препаратів, які розширюють зіниці, не застосовувалось. Очні яблука нерухомі; відсутність корнеальних рефлексів; відсутність окулоцефалічних рефлексів; відсутність окуловестибулярних рефлексів; відсутність фарингіальних та трахеальних рефлексів, які визначаються шляхом руху ендотрахеальної трубки в трахеї та верхніх дихальних шляхах, а також при просуванні катетера в бронхах для аспірації секрету; відсутність самостійного дихання.

Від смерті фізичної особи варто відрізняти оголошення її померлою. Оголошення особи померлою, передбачене ст. 46 ЦК України, засноване на презумпції смерті фізичної особи. У випадку появи фізичної особи, оголошеної померлою її права відновлюються (ст. 48 ЦК України), що не можливо у випадку смерті фізичної особи.

Розглядаючи право на життя, необхідно визначити також його зміст.

І.О. Шумак зазначає, що зміст права на життя становлять дві основні можливості: можливість користуватися життям та можливість захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань всіма засобами, які не заборонені законом [8, с. 9-10].

А.В. Соловйов зазначає, що цивільно-правовий зміст права людини на життя розкривається через такі можливості як право на розпорядження своїм життям, право піддавати своє життя ризику, право людини на самозахист життя, право вимагати від інших осіб утримуватись

від протиправного позбавлення життя людини, право вимагати від інших осіб створення умов для зниження ризику для життя, право очікувати захисту свого життя з боку інших осіб, право на проведення (не проведення) еутаназії [9, с. 14].

Характеризуючи зміст права на життя, варто зазначити, що ЦК України не визначає конкретних повноважень суб'єкта, проте передбачає низку гарантій даного права, а саме у ч.ч. 2-7 ст. 281 ЦК України. Деякі з них ми спробуємо охарактеризувати у нашій статті.

Однією із гарантій права людини на життя є можливість проведення медичних, наукових та інших дослідів лише щодо повнолітньої дієздатної фізичної особи за її вільною згодою (ч. 3 ст. 281 ЦК України). Як зазначає Г.Т. Терешкевич медичні експерименти повинні проводитись з урахуванням суттєвих для людини цінностей, передусім гідності людини, цінності її життя і здоров'я. Участь у таких експериментах є не лише етичною, але може бути виразом медичної солідарності, шансом для розвитку медицини і насамперед – знаком любові до людини [10, с. 334].

Відповідно до ст. 45 Основ законодавства України про охорону здоров'я застосування медико-біологічних експериментів на людях допускається із суспільно корисною метою за умови їх наукової обґрунтованості, переваги можливого успіху над ризиком спричинення тяжких наслідків для здоров'я або життя, гласності застосування експерименту, повної інформованості і вільної згоди повнолітньої дієздатної фізичної особи, яка підлягає експерименту, щодо вимог його застосування, а також за умови збереження в необхідних випадках лікарської таємниці. Забороняється проведення науково-дослідного експерименту на хворих, ув'язнених або військовополонених, а також терапевтичного експерименту на людях, захворювання яких не має безпосереднього зв'язку з метою досліду.

Питання, пов'язані з проведенням наукових і медичних дослідів регулюються також міжнародними актами. Відповідно до ст. 16 Конвенції про захист прав та гідності людини у зв'язку з використанням досягнень біології та медицини (Конвенція про права людини та біомедицину 1997 р.) досліди на особах проводяться лише за умови дотримання таких умов:

✓ не існує альтернативних настільки ж ефективних методів дослідження людей;

✓ ризик, якому піддається особа, відповідає розміру потенційної вигоди від дослідження;

✓ проект дослідження був затверджений компетентним органом після проведення незалежної експертизи щодо наукової обґрунтованості проведення цього дослідження, при цьому враховується також оцінка значимості цілі дослідження та багатосторонній розгляд його прийнятності з етичної точки зору;

✓ особа, над якою провадяться досліди, є поінформованою про свої права та гарантії, які законодавчо передбачені для її захисту;

✓ згоду було подано з ініціативи самої особи, у чіткому вигляді і оформлено в письмовому вигляді. Така згода може бути вільно відкликана в будь-який час.

Важливою гарантією права на життя є передбачена ч. 4 ст. 281 ЦК України заборона задоволення прохання фізичної особи про припинення її життя. Відповідно до ст. 52 Основ законодавства України про охорону здоров'я медичні працівники зобов'язані надавати медичну допомогу у повному обсязі хворому, який знаходиться в критичному для життя стані. Така допомога може також надаватися спеціально створеними закладами охорони здоров'я, що користуються пільгами з боку держави.

Активні заходи щодо підтримання життя хворого припиняються в тому випадку, коли стан людини визначається як незворотня смерть. Порядок припинення таких заходів, поняття та критерії смерті визначаються центральним органом виконавчої влади у сфері охорони здоров'я відповідно до сучасних міжнародних вимог.

Медичним працівникам забороняється здійснення еутаназії – навмисного прискорення смерті або умертвіння невиліковно хворого з метою припинення його страждань.

Тобто вітчизняне законодавство забороняє проведення еутаназії як в пасивній, так і в активній формі.

На даний час питання щодо можливості застосування еутаназії залишається відкритим. У більшості держав еутаназія також або не передбачена законодавством, або заборонена ним. Правознавці більшості держав світу вважають, що активну еутаназію не можна легалізувати в будь-якому випадку. Щодо пасивної еутаназії, то існує необхідність створення чітко сформульованої законодавчої норми, згідно якої пацієнт має повне право знати діагноз своєї хвороби, її можливі наслідки, ступінь ризику при відмові від лікування і ступінь надії при згоді на лікування до прийняття пацієнтом свого рішення. В разі відмови від лікування, відмова повинна бути зафіксованою. У таких випадках з медиків має зніматися будь-яка відповідальність [11, с. 214].

Варто зазначити, що існує ще цілий ряд проблемних питань, пов'язаних із розкриттям змісту права на життя, які потребують подальшого наукового дослідження та законодавчого врегулювання.

Література

1. *Резник Е.С.* Право на жизнь: гражданско-правовые аспекты: автореф. дис. …….канд. юрид. наук. / Е.С. Резник:– Екатеринбург, 2007. – 27 с.
2. *Кальченко Н.В.* Гражданские права человека: современные проблемы теории и практики: Монография / Под ред. Ф.М. Рудинского. – Волгоград, 2004. – 187 с.
3. *Романовський Г.Б.* Право на жизнь: юридическая норма и доктрина / Г.Б. Романовский // Університетські наукові записки. – 2006. – № 2(18). – С. 75-79.
4. *Рогова О.Г.* Право на життя в системі прав людини: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. / О.Г. Рогова. – Х., 2006. – 21 с.
5. *Малиновский А.* Имеет ли человек право на смерть / А. Малиновский //Российская юстиция. – 2002. – № 8. – С. 54-55.
6. *Стефанчук Р.О.* Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): Монографія / Р.О. Стефанчук: / Відп. ред. Я.М. Шевченко. – К.: КНТ, 2008. – 626 с.
7. *Європейський* суд з прав людини: Матеріали практики (2004-2005 рр.): Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України. – Серія ІІ. Коментарі прав і законодавства. Вип. 6. – Львів, 2006. – 440 с.
8. *Шумак І. О.* Громадянські права і свободи людини за Конституцією України: автореф. дис. ….. канд. юрид. наук / І. О. Шумак. – К., 2000. – 16 с.
9. *Соловйов А.В.* Право людини на життя: цивільно-правові аспекти: автореф. дис. ….. канд. юрид. наук / А. В. Соловйов. – Львів, 2004. – 19 с.
10. *Терешкевич Г. Т.* Інформована згода та експериментування над людиною / Г. Т. Терешкевич // Медичне право України: правовий статус пацієнтів в Україні та його законодавче забезпечення (генезис, розвиток, проблеми і перспективи вдосконалення): Матеріали ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції 17–18 квітня 2008 року. – Львів, 2008. – С. 334–341.
11. *Паньків О.М.* Право людини на розпорядження життям: деякі аспекти / О.М. Паньків, Ю.І. Петровський // Медичне право України: проблеми становлення та розвитку. Матеріали І Всеукраїнської науково-практичної конференції 19–20.04.2007 р. – Львів, 2007. – С. 210–215.
12. Зобов'язальне право України: підручник / [под ред. Є.О. Харитонова, Н.Ю. Голубєвої]. – К.: Істина, 2011. – 848 с.

В. Н. Слома

Право на жизнь как личное неимущественное право физического лица

В статье исследуется право на жизнь как основное неимущественное право физического лица. Автором проанализированы различные научные взгляды по данному вопросу, а также положения отечественных и международных правовых актов.

V. M. Sloma

The right to life as a personal non-proprietary right of an individual

The article examines the right to life as the main non-property right of an individual. The author analyzes the different scientific views on the subject, and the position of national and international legal act.